DEBRECENI EGYETEM FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA 22.
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉK DEBRECEN, 2015

Volt-e kétféle (**k* és **q*) veláris zárhang az uráli alapnyelvben?

JANURIK Tamás

Kecskeméti Főiskola
janurik.tamas@freemail.hu

A mai uráli nyelvek tanúságtétele alapján az uráli alapnyelvi szókezdő **k-* hangnak kettős megfelelése van az utódnyelvek keleti ágában (az ugor és szamojéd nyelvekben). Az etimológiai irodalom ezt a jelenséget a szókezdő mássalhangzót követő (hangsúlyos) első szótagi magánhangzó veláris vagy palatális voltával hozza összefüggésbe:

PU	fi.	é.	lp.	md.	ma.	ud.	ko.	mr.	ms.	ha.	ny.	eny.	ng.	szk.	km.	kb.	mt.
*kɤ-	k-	k-	g-	k-	k-	k-	k-	**h-**	χ-	χ-	χ-	k-	k-	q-	k-	k-	k-
*kɤ̈-	k-	k-	g-	k-	k-	k-	k-	k-	k-	k-	**ś-**	**s-**	**ś-**	**š-**	**š-**	**s-**	k-

PU **kala* 'hal' ~ fi. *kala,* é. *kala,* lp. *guolle,* md. *kal,* ma. *kol,* ud. –, ko. – | mr. *hal,* ms. *χul,* ha. *χul,* nye. *χāľe* | eny. *kare,* ng. *kole,* szk. *qəly,* km. *kola,* kb. *kola,* mt. *kälä*.

PU **kakta* ~ *käktä* 'kettő' ~ fi. *kaksi,* é. *kaks,* lp. *guokte,* md. *kavto,* ma. *kok,* ud. *kḭk,* ko. *kḭk,* mr. *két,* ms. *kit,* ha. *kät* | nye. *śiďe,* eny. *side,* ng. *śiti,* szk. *šitty,* km. *šide,* kb. *sida* | mt. *kide*.

1. A magyar nyelv tanúságtétele

Ez a palatális/veláris szembenállás következetesen megjelenik azokban az ősi eredetű magyar szavakban, amelyek kezdő mássalhangzója uráli, finnugor vagy ugor szókezdő **k-* előzményre vezethető vissza:

(1) **k* ~ *h* megfelelés van az alábbi veláris hangrendű szavakban: *hab, had, hagy, hagy(ap), hagym(a), hagy(máz), haj, háj, haj(ít), haj(nal), haj(ó), haj(ol), haj(t), hal* (v), *hal* (n), *hál, hal(ad), hall, hál(ó), hal(ok), hály(og), hám(lik), ham(u), hangy(a), hány* (v), *hany(att), har(ag), har(ap), har(kály), hár(o)m, há(r)s, hár(ul), has(ad), hat* (v), *hat* (szn), *hát, hattyú, ház, hó*[1], *hó*[2], *hód, ho(l), holl(ó), hol(nap), hom(ály), hom(lok), hón(alj), hor(d),*

hor(hó), horny(ol), hor(ol), hossz(ú), hoz(zá), húgy[1]*, húgy*[2]*, hull, huny, húsz, húz.*

(2) **k ~ k* megfelelés van az alábbi palatális hangrendű szavakban: *ked(v), kegy(elet), kéj, kel* (v), *kell, kem(ény), kér, kér(eg), kér(ődzik), ker(ül), kés, keser(ű), kes(hed), kesz(eg), két, kev(és), kéz, ki, kív(ül), kís(ér), kő, köcs(ög), köd, köles, könny, könny(ű), köny(ök), kör(ül), kösz(örül), kösz(vény), köt, kö(ved), köv(et), köz, közép, küz(d).*

Ettől a statisztikailag általánosnak tekinthető kettős hangfejlődési tendenciától szórványosan eltérő hangmegfelelések is találhatók:

(3) **k ~ h* megfelelés van olyan szavakban, amelyek első magánhangzója palatális ugyan, a szó maga azonban vegyes hangrendű: *hé(j), herv(ad), híz(ik).* Ezek alapnyelvi előzményei azonban az első szótagban is veláris magánhangzót tartalmaznak: **koja* 'héj', **korpe-* 'hervad', **katz-* 'hízik'. Az első szótagi magánhangzó palatálissá válása a magyar nyelvben ment végbe az ősmagyarkori veláris *i̯* (esetleg veláris *e̯*) eltűnése következtében.

(4) **k ~ h* megfelelés van olyan szavakban, amelyek palatális hangrendűek: *hegy, her(e), hím, hö(l)gy, hős.* Ezek alapnyelvi előzményei azonban az első szótagi veláris magánhangzó után palatális vagy palatalizált szótagzáró mássalhangzót tartalmaznak: **kaća* 'hegy', *koj(e)-ra* 'here', *koj(e)-ma* 'hím', *kaδ́wa* 'hölgy', **kaća* 'hős'. Ezek eredményezték az első szótagi magánhangzók utólagos palatalizálódását.

(5) **k ~ k* megfelelés van egy olyan szóban, amelynek alapnyelvi előzménye egyértelműen palatális hangrendű, a magyar szó azonban veláris hangrendű képzős, vegyes hangrendű származékszó: **kije ~ *küje → kígy(ó).* Erre a szabálytalanságra nincs elfogadható nyelvtörténeti magyarázat, elképzelhető az is, hogy a *kígyó* szónak más az etimológiája.

2. A manysi nyelv tanúságtétele

A **k ~ χ* hangmegfelelés a manysiban nyelvjárási tagolódást mutat: ez a hangfejlődés csak az északi és a keleti (kondai) nyelvjárásokban ment végbe, az archaikusabb (és nagyrészt már kihalt) nyugati és déli nyelvjárásokban viszont veláris *ḳ* (azaz: *q*) van a *χ* helyén: É, K *χūl,* Ny *ḳul,* D *ḳōl* 'hal' (Kálmán 1989: 11).

(6) **k ~ χ* hangmegfelelés van azokban az északi manysi szavakban, amelyek magyar megfelelőiben is szókezdő *h* hang van: *χump ~ hab, χōnt ~ had, χāŋχi ~ hág, χul'i ~ hagy, χuj ~ haj(nal), χāl' ~ haj(ó), χujti ~ haj(t), χōli ~ hal* (v), *χūl ~ hal* (n), *χūli ~ hál, χūl(iγli) ~ hall, χōntəli ~ hall, χūl(p) ~*

hál(ó), χāľp ~ hály(og), χūľəm ~ ham(u), χūni ~ hány (v), *χōn(i) ~ hany(att), χūrᵘm ~ hár(o)m, χōt ~ hat* (szn), *χōtpan ~ hatvan, χotaŋ ~ hattyú, χuntəľ ~ hód, χula(χ) ~ holl(ó), χoli ~ hol(nap), χom(i) ~ hom(lok), χanə(l) ~ hón(alj), χarti ~ hor(d), χos(a) ~ hossz(ú), χus ~ húsz.*

(7) **k ~ k* megfelelés van azokban az északi manysi szavakban, amelyek magyar megfelelőiben is szókezdő *k* hang van (az első szótagi palatális magánhangzó azonban a manysiban utólag gyakran velarizálódott): *kant ~ ked(v), kwāli ~ kel* (v), *kēr ~ kér(eg), kas(aj) ~ kés, kās(ew) ~ kesz(eg), kit ~ két, kitiy ~ kettő, kāt ~ kéz, kon ~ ki, kaw ~ kő, koť(ľ) ~ köz, kasi ~ küz(d).*

(8) **k ~ χ* hangmegfelelés van abban az északi manysi szóban, amelynek a magyar megfelelőjében szókezdő *h* hang van, de az első szótagi veláris magánhangzó a magyarban palatalizálódott: *χūti ~ híz(ik).*

(9) **k ~ χ* hangmegfelelés van azokban az északi manysi szavakban, amelyek magyar megfelelői *h* kezdetűek, de palatális hangrendűek: *χār ~ her(e), χum ~ hím, χūš ~ hős.*

3. A hanti nyelv tanúságtétele

A **k ~ χ* hangmegfelelés a hantiban is nyelvjárási tagolódást mutat: ez a hangfejlődés az északi és a déli nyelvjárásokban ment végbe, a keleti (szurguti, vachi, vaszjugáni) nyelvjárásokban azonban veláris magánhangzók előtt megmaradt a szókezdő *k*, a szalimiban pedig veláris *ḳ̣* (azaz: *q*) található (Honti 1984: 13).

(10) **k ~ χ* hangmegfelelés van azokban az északi és déli hanti szavakban, amelyek magyar megfelelőiben is szókezdő *h* hang van: *χump ~ hab, χăntə ~ had, χuŋχ- ~ hág, χul ~ hal* (n), *χăl- ~ hal* (v), *χōγət- ~ hal(ad), χul- ~ hall, χɔt(əp) ~ hál(ó), χōjəm ~ ham(u), χur(mit)- ~ har(ag), χɔŋraj ~ har(kály), χuləm ~ hár(o)m, χut ~ hat* (szn), *χŏtəŋ ~ hattyú, χot ~ ház, χūl(əχ) ~ holl(ó), χăt(eŋχət) ~ hol(nap), χos ~ húgy*[1], *χŏs(t)- ~ húgy*[2], *χos ~ húsz.*

(11) **k ~ k* megfelelés van azokban az északi és déli hanti szavakban, amelyek magyar megfelelőiben is szókezdő *k* hang van (az első szótagi palatális magánhangzó azonban szórványosan itt is velarizálódott): *kil- ~ kel* (v), *ker ~ kér(eg), kät ~ két, ket ~ kéz, ki(m) ~ ki, kew ~ kő, kŭt ~ köz, kŏttəp ~ közép.*

(12) **k ~ χ* hangmegfelelés van abban az északi és déli hanti szóban, amelynek a magyar megfelelőjében szókezdő *h* hang van, de az első szótagi veláris magánhangzó a magyarban palatalizálódott: *χottəta ~ híz(ik).*

(13) *k ~ χ hangmegfelelés van abban az északi és déli hanti szóban, amelynek a magyar megfelelője *h* kezdetű, de palatális hangrendű: *χar ~ her(e).*

A három ugor nyelv meglehetősen egybehangzó tanúságtétele alapján összességében az állapítható meg, hogy az uráli-finnugor szókezdő **k*- hang kétirányú hangmegfelelései már az ugor együttélés kezdetén kialakultak, és az ezeket követő későbbi elsőszótagi magánhangzó-elmozdulások (palatalizálódások, illetve velarizálódások) a szókezdő hangok további alakulását már nem befolyásolták. Amíg azonban a manysi és hanti nyelvben a perifériks nyelvjárások archaizálásra hajlamos jellege miatt a $k \rightarrow \chi$ hangváltás csak részlegesen zajlott le, a magyar nyelvből nem mutathatók ki ilyen „ataviszti-kus" szóalakok. A korai és későbbi ősmagyar korban átvett *q*- kezdetű törökségi szavak kettős jellege (*harang, homok,* de *kapu, koporsó* stb.) nem térbeli (nyelvjárási), hanem időbeli tagolódásra utalnak: a *h*- kezdetűek korai, a *k*-kezdetűek pedig a $k \rightarrow \chi \rightarrow h$ hangváltozás lezajlása utáni kései átvételek. Ugyancsak időben jelentősen eltérő kettős kölcsönzésre utalnak a még az ugor korban közösen átvett *hattyú* és az ősmagyar korban külön átvett *gödény* 'nagytestű vízimadár' szavak (ezek közös török előzménye **qotan*, illetve **qodan* volt).

4. A nyenyec nyelv tanúságtétele

A **k* ~ χ hangmegfelelés a nyenyecben is nyelvjárási eltéréseket mutat: ez a hangváltozás következetesen végbement a tundrai nyelvjárásokban, a szókezdő *k*- azonban változatlanul megmaradt a perifériks erdei nyelvjárásokban (Hajdú 1968: 17).

(14) *k ~ χ hangmegfelelés van azokban a tundrai nyenyec szavakban, amelyek magyar megfelelőiben is szókezdő *h* hang van: *xāmpa ~ hab, χāje- ~ hagy, χaj(em) ~ huny, χajerʔ ~ haj(nal), χo ~ haj(ó), χā- ~ hal* (v), *χāľe ~ hal* (n), *χūlī- ~ hal(ad), χā ~ hall, χasu ~ hasz(on), χawʔ ~ hó, χūʔ ~ hol(nap), χūlī ~ holl(ó), χawā- ~ hom(lok).*

(15) *k ~ χ hangmegfelelés van azokban a tundrai nyenyec szavakban, amelyek magyar megfelelői *h* kezdetűek, de palatális hangrendűek: *χoj ~ hegy, χora ~ her(e).*

E szabályos hangváltozások mellett azonban a nyenyecben több, hangrendi átcsapás okozta „anomália" is jelentkezik:

(16) szabálytalan **k* ~ χ hangmegfelelés van olyan szavakban, amelyek uráli alapnyelvi rekonstrukciója palatális hangrendű, és a magyar megfelelők is *k*- kezdetűek: *χiḿe ~ ki, χīď e ~ köcs(ög), χājel ~ könny.*

A nyenyec nyelvre (és a matori kivételével a többi szamojéd nyelvre is) jellemző másik hangváltozás az uráli szókezdő *k-* palatalizálódása és spirantizálódása (*ś̌, š, ś, s* hanggá válása) a palatális hangrendű szavak fejleményeiben. Ez a hangfejlődés a szamojéd együttélés négyezer éve során ment végbe, és csak a perifériku matori nyelv állt ellent ennek a tendenciának. A nyenyecben viszont ez a hangváltozás mind a tundrai, mind az erdei nyelvjárásokban lezajlott:

(17) **k ~ ś* hangmegfelelés van olyan szavakban, amelyek magyar megfelelőiben *k-* szókezdet van: *śa ~ ki, śībī ~ kev(és), śiďe ~ két, śun ~ köd, śijet ~ kígy(ó).*

(18) szabálytalan **k ~ ś* hangmegfelelés található egy olyan szóban, amelynek uráli alapnyelvi alakja veláris hangrendű és a magyar megfelelő is *h-* kezdetű: *śāw ~ hám.*

5. Az enyec nyelv tanúságtétele

Az enyec nyelv nem vett részt a **k ~ χ* hangváltozásban, a veláris hangrendű szavakban változatlanul megmaradt a szókezdő *k-* hang.

(19) **k ~ k* hangmegfelelés van azokban az enyec szavakban, amelyek magyar megfelelőiben szókezdő *h* hang van: *kaba ~ hab, kode ~ had, kai- ~ hagy, kāja ~ haj(nal), kua ~ haj(ó), kā- ~ hal* (v), *kare ~ hal* (n), *kô ~ hall, kuore-(seʔ) ~ hál(ó), kasu ~ hasz(on), kuru(ruo) ~ hol(nap), kuru(ke) ~ holl(ó).*

(20) **k ~ k* hangmegfelelés van azokban az enyec szavakban, amelyek magyar megfelelői *h* kezdetűek, de palatális hangrendűek: *kuiju ~ hegy, kura ~ her(e).*

(21) **k ~ s (ś)* hangmegfelelés van olyan palatális hangrendű szavakban, amelyek magyar megfelelőiben *k-* szókezdet van: *sebi(de) ~ kev(és), side ~ két, sio ~ ki, śuddo ~ köd.*

E szabályos hangváltozások mellett azonban az enyecben is több, hangrendi átcsapás okozta „anomália” is jelentkezik:

(22) szabálytalan **k ~ k* hangmegfelelés van olyan szavakban, amelyek uráli alapnyelvi rekonstrukciója palatális hangrendű, és a magyar megfelelők is *k-* kezdetűek: *kide ~ köcs(ög), koiri ~ könny.* (Megjegyzendő, hogy ezek a szabálytalanságok a nyenyecben is ugyanígy megtalálhatók.)

(23) szabálytalan **k ~ s* hangmegfelelés található egy olyan szóban, amelynek uráli alapnyelvi alakja veláris hangrendű és a magyar megfelelő is *h-* kezdetű: *sēri ~ hón(alj).*

6. A nganaszan nyelv tanúságtétele

A nganaszan nyelv sem vett részt a *k* ~ *χ* hangváltozásban, a veláris hangrendű szavakban változatlanul megmaradt a szókezdő *k*- hang.

(24) **k* ~ *k* hangmegfelelés van azokban a nganaszan szavakban, amelyek magyar megfelelőiben szókezdő *h* hang van: *koŋfu ~ hab, koiďi ~ hagy, küə ~ haj(ó), kou ~ haj(nal), kuə(ďa) ~ hal* (v), *kolį ~ hal* (n), *kou ~ hall, kičə(δəə) ~ hó(nap), küδ^{i}a(hü") ~ hol(nap), kuntə(ga"a) ~ hossz(ú).*

(25) **k* ~ *s, ś* hangmegfelelés van olyan palatális hangrendű szavakban, amelyek magyar megfelelőiben *k*- szókezdet van: *śiti ~ két, sį(lį) ~ ki.*

(26) szabálytalan **k* ~ *k* hangmegfelelés van olyan szavakban, amelyek uráli alapnyelvi rekonstrukciója palatális hangrendű, és a magyar megfelelők is *k*- kezdetűek: *kita ~ köcs(ög), kintə ~ köd, kəəlį ~ könny.*

7. A szölkup nyelv tanúságtétele

A szölkup nyelv különleges helyet foglal el a szamojéd nyelvek között, minthogy az uráli alapnyelvi szókezdő *k*- mássalhangzónak nem két, hanem három lehetséges fejleménye van: a *q-, k-* és az *š-*. (A szölkup nyelv soknyelvjárásos volta miatt az itt felvett példaanyag az északi szölkup tazi nyelvjárás adataira épül.)

(27) **k* ~ *q* hangmegfelelés van azokban a szölkup szavakban, amelyek magyar megfelelőiben szókezdő *h*- hang van: *qāmpį ~ hab, qęči- ~ hagy, qęči ~ haj(nal), qä ~ haj(ó), qu- ~ hal* (v), *qęlį ~ hal* (n), *qurį- ~ hal(ad), qō ~ hall, qām ~ hám(lik), qar(iŋtiľ) ~ har(ánt), qāsį ~ hárs, qosį ~ hasz(on), qatį- ~ hat* (v), *qum ~ hím, qarį ~ hol(nap), qālį ~ hón(alj), qot(tä) ~ hát, qįš(qä) ~ húgy*[2].

(28) **k* ~ *k* hangmegfelelés van azokban a szölkup szavakban, amelyek magyar megfelelőiben szókezdő *h*- hang van: *kurį ~ har(mat), külä ~ holl(ó), küši ~ húgy*[1].

(29) **k* ~ *š* hangmegfelelés van az olyan palatális hangrendű szavakban, amelyek magyar megfelelőiben *k*- szókezdet van: *šep(ik) ~ kev(és), šittį ~ két, šü ~ kígy(ó), šümtį ~ köd.*

(30) **k* ~ *q* hangmegfelelés van abban a szölkup szóban, amelyeknek a magyar megfelelője *h* kezdetű, de palatális hangrendű: *qorį ~ her(e).*

(31) szabálytalan **k* ~ *q* hangmegfelelés van egy olyan szóban, amelynek az uráli alapnyelvi rekonstrukciója palatális hangrendű, és a magyar megfelelője is *k*- kezdetű: *qāńe ~ könny.*

(32) szabálytalan *k ~ k hangmegfelelés van egy olyan szóban, amelynek az uráli alapnyelvi rekonstrukciója palatális hangrendű, és a magyar megfelelője is *k*- kezdetű: *kietä ~ köcs(ög).*

8. A kamassz nyelv tanúságtétele

A kamassz nyelv sem vett részt a *k ~ χ hangváltozásban, a veláris hangrendű szavakban változatlanul megmaradt a szókezdő *k*- hang, a palatális hangrendű szavaknál viszont végbement a *k ~ š hangváltozás:

(33) *k ~ k hangmegfelelés van azokban a kamassz szavakban, amelyek magyar megfelelőiben szókezdő *h*- hang van: *kojo- ~ hagy, kuja ~ haj(nal), kuju ~ haj(ó), kü- ~ hal* (v), *kola ~ hal* (n), *ku ~ hall, kamo ~ hó, ki ~ hó(nap), künze ~ húgy*[1]*, künďə(gej) ~ húgy*[2].

(34) *k ~ k hangmegfelelés van azokban a kamassz szavakban, amelyek magyar megfelelői *h*- kezdetűek, de palatális hangrendűek: *kora ~ her(e).*

(35) *k ~ š hangmegfelelés van az olyan palatális hangrendű szavakban, amelyek magyar megfelelőiben *k*- szókezdet van: *šide ~ két, ši(mdə) ~ ki, šüm(kä) ~ kev(és), süńü ~ köd.*

(36) szabálytalan *k ~ k hangmegfelelés van olyan szavakban, amelyek uráli alapnyelvi rekonstrukciói palatális hangrendűek, és a magyar megfelelői is *k*- kezdetűek: *kom(də) ~ kem(ény), kaj(əl) ~ könny.*

9. A kojbál nyelv tanúságtétele

A kojbál nyelv sem vett részt a *k ~ χ hangváltozásban, a veláris hangrendű szavakban változatlanul megmaradt a szókezdő *k*- hang, a palatális hangrendű szavaknál viszont végbement a *k ~ s hangváltozás:

(38) *k ~ k hangmegfelelés van azokban a veláris hangrendű kojbál szavakban, amelyek magyar megfelelőiben szókezdő *h*- hang van: *kojo- ~ hagy, kuja ~ haj(nal), kuju ~ haj(ó), ku- ~ hal* (v), *kola ~ hal* (n), *ku ~ hall, kij ~ hó(nap), kara(n) ~ hol(nap), kule ~ holl(ó), konʒ́u ~ hossz(ú), kinze ~ húgy*[1]*, kinzi(gej) ~ húgy*[2]*, kaj- ~ huny.*

(39) *k ~ s hangmegfelelés van az olyan palatális hangrendű szavakban, amelyek magyar megfelelőiben *k*- szókezdet van: *sida ~ két, se(m) ~ ki, süm(ke) ~ kev(és), sünö ~ köd.*

(40) szabálytalan **k ~ k* hangmegfelelés van egy olyan szóban, amelynek az uráli alapnyelvi rekonstrukciója palatális hangrendű, és a magyar megfelelője is *k-* kezdetű: *kij(il) ~ könny.*

10. A matori nyelv tanúságtétele

A matori nyelv megőrizte az uráli szókezdő *k-* mássalhangzót mind a veláris, mind a palatális hangrendű szavakban:

(41) **k ~ k* hangmegfelelés van azokban az eredetileg veláris hangrendű matori szavakban, amelyek magyar megfelelőiben szókezdő *h-* hang van: *kojo- ~ hagy, kua ~ haj(ó), kaja ~ haj(nal), kā- ~ hal* (v), *kälä ~ hal* (n), *kuh ~ hall, ki(stit) ~ hó(nap), kinʒi(kej) ~ húgy*[2].

(42) **k ~ k* hangmegfelelés van az olyan eredetileg palatális hangrendű szavakban, amelyek magyar megfelelőiben is *k-* szókezdet van: *kide ~ két, ki̯(m) ~ ki, köhä ~ kev(és), kündü ~ köd, kaj(ə)li ~ könny.*

A matorit emiatt ki kellene emelni az uráli szókezdő **k-* mássalhangzót megváltoztató nyelvek sorából. Van azonban egy igen érdekes hangtani jelenség a matoriban: a protoszamojéd (PS) szókezdő **s-* hang „revitalizációja", *k-* hanggá válása. Az erre utaló példák:

(43) **s ~ k* hangmegfelelés van azokban a közszamojéd eredetű szavakban, amelyek első szótagi magánhangzója palatális hangrendű: PS **sejtwe* ~ mt. *kejˀbe* 'hét', PS **seja* ~ mt. *kejä* 'sarok', PS **sejə* ~ mt. *keje* 'szív', PS **sijə* ~ mt. *ki* '(izzó) szén', PS **sünsə* ~ mt. *künʒü* 'mell', PS **süntz-* ~ mt. *kündəhä* 'fekete' (Helimski 1997: 79).

Ezért az a hangtani jelenség is elképzelhető, hogy a matori nyelv a még a közszamojéd együttélés során bekövetkezett általános **k- ~ š- (š-, ś-, s-)* hangváltozást utólag visszazárhangúsította, az uráli szókezdő **k-* zárhang megőrződése a palatális hangrendű matori szavakban ezért csak látszatjelenség, egy kettős, eltérő időrendű és egymásnak ellentmondó (gyengülési–erősödési) hangtani folyamat eredménye.

A szamojéd nyelvi jelenségeknél ugyancsak lényeges annak figyelembe vétele, hogy a tundrai nyenyec szókezdő **k- ~ χ-* hangváltozás az ugorkori hangváltozástól teljesen függetlenül – más időben és térben – ment végre, és maga a nyenyec χ hang is eltérően viselkedik: előfordulhat szó belsejében is (pl. *jeχena* 'tokhal' stb.), a ˀ gégezárhangot követve, azzal egyesülve pedig *-k-* hangot eredményez: pl. *tū* 'tűz' : *tū-χuna* 'tűzben', de *ŋumˀ* 'fű' : *ŋum-kana*

'fűben' stb. (Hajdú 1968: 41). Ezzel szemben a tundrai nyenyecben szó elején egyáltalán nem állhat *k*- hang.

*

Összegezve az ugor és szamojéd nyelvek hangváltozási jelenségeit megállapítható, hogy az uráli szókezdő **k*- hang mindkét nyelvágban eltérő fejleményeket eredményezett attól függően, hogy veláris vagy palatális hangrendű szó elején állott. Mindezekből azonban nem következik, hogy az uráli alapnyelvre két külön **k* és **q* fonémát kelljen feltételezni. A veláris és palatális magánhangzót megelőző *k* hang (a *ki...,* illetve *ku...*) fonetikai szempontból jelentős ejtésbeli különbségeket mutat ugyan, és ez a hangtani szembenállás külön fonémákat eredményezett számos törökségi nyelvben: ennek illusztrálásához elég pl. csak néhány példát kiragadni Kai Donner kamassz szótárának török jövevényszavaiból: *qajaq, qaračqai, qarta, qazyq, qola, qomus, qozan, qudai, gulun,* és velük szemben: *kärak, kizän, köbrük, kök, kömür, külük, küzän* stb., hogy a kétféle *(k* és *q)* hang jelenlétét a kamassz nyelvben is megmagyarázzuk. Ez egyben arra is magyarázatot ad, hogy a Donner-anyagban miért van veláris *q* szóbelseji helyzetekben is.

Ugyancsak török hatást lehet feltételezni a szölkup nyelv *k* és *q* fonémáinak kialakulásában. A szamojéd nyelvek közül ugyanis ez a kettősség az északi nyenyec, enyec és nganaszanban egyáltalán nem fordul elő, a déli szamojéd nyelvek közül a szölkupban és a kamasszban kimutatható, a kojbál és matori esetében pedig feltételezhető, bár a fennmaradt korai („predonner") nyelvi anyagban – az erre a jelenségre érzéketlen korabeli gyűjtők hibájának felróhatóan – ennek ma semmi nyomát nem lelhetjük fel.

A veláris *q*- megléte (és éppen a *χ*- helyén való megléte) egyes manysi és hanti nyelvjárásokban szintén „tatárközelséget" mutat, a manysi déli és nyugati, illetve a hanti szalimi nyelvjárások lehettek leginkább kitéve egy külső tatár nyelvi nyomásnak.

Az uráli alapnyelvi kettős fonéma létezése ellen szól a **k* ~ *χ,* illetve a **k* ~ *š́* hangváltozásokból kimaradt nyugati uráli nyelvek „közömbössége" a szókezdő **k*- mássalhangzót érintő hangváltozásokat illetően. A PU szókezdő **k*- hang változásait az utódnyelvekben tehát joggal tekinthetjük uráli jelenségnek, és ettől elkülönítve a veláris *q* hang szórványos jelentkezéseit pedig utólagos török nyelvi hatásnak.

Irodalom

Erdélyi, István 1969: Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Hajdú Péter 1968: Chrestomathia Samoiedica, Tankönyvkiadó, Budapest.
Helimski, Eugen 1997: Die matorische Sprache. Wörterverzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte. Studia uralo-altaica 41, Szeged.
Honti László 1984: Chrestomathia ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.
Janhunen, Juha 1977: Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17, Helsinki.
Janurik, Tamás 2013: Hilfsmaterialien zur Untersuchung des südsamojedischen Wortschatzes I. Koibalisch. Székesfehérvár [elektronikus kézirat].
Janurik, Tamás 2013: Hilfsmaterialien zur Untersuchung des südsamojedischen Wortschatzes II. Kamassisch. Székesfehérvár [elektronikus kézirat].
Joki, Aulis J. 1944: Kai Donners Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. LSFOu VIII. Helsinki.
Kálmán Béla 1989: Chrestomathia Vogulica. Tankönyvkiadó, Budapest.
Lakó György et al. 1971: A magyar szókészlet finnugor elemei II. H–M. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Rédei, Károly (Hrsg.) 1986: Uralisches Eytimologisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. 110–232.
Wagner-Nagy Beáta 1997: Chrestomathia Nganasanica, Studia uralo-altaica, Supplementum 10, Szeged.

*

Gab es zweierlei (**k* und **q*) velare Verschlusslaute in der uralischen Grundsprache?

Aufgrund der Beweise der heutigen uralischen Sprachen hat der PU **k-* Laut doppelte Entsprechungen im östlichen Zweig der Nachfolgesprachen: in den ugrischen Sprachen vollzog sich die **k → h, χ* Spirantisierung in den velaren Wörtern und in den samojedischen Sprachen berührte die **k → s, ś, š* Veränderung die palatalen Wörter. Die westlichen uralischen Sprachen blieben aber bezüglich dieser Lautwandel gleichgültig. Das Vorkommen des velaren *q* Lautes ist eindeutig auf die Kontaktgebiete der uralischen und türkischen Sprachen eingrenzbar. Wir können also die Änderungen des PU **k-* Lautes als uralische Erscheinung und das sporadische Auftreten des velaren *q* als nachträgliche türkische Wirkung betrachten.

TAMÁS JANURIK